

пізнати його в усіх відношеннях” [6, с. 33]. Знаючи особливості своїх учнів, треба вміло ними користуватися. Саме вони й роблять вчителів більш душевно гнучкими, чуйними, добрішими, щедрими душею, емоційними. Доречно згадати тут слова Л. Кассіля: “Якщо б дорослі частіше згадували, якими вони були в дитинстві, а діти замислювалися над тим, якими вони стануть з роками, то старість не поспішала б до нас, а мудрість не спізнювалася”. Добре знання особистості вихованця дає можливість учителю завоювати авторитет, а він є важливим показником майстерності педагога.

Висновки. Педагог-майстер – це людина, безмежно закохана у свою справу, у предмет своєї роботи – учнів. Якщо педагоги володіють цією якістю, то вона легко передається й учням – майбутнім педагогам. Учитель-майстер, наставник, друг, вічно живе в пам’яті своїх учнів. Про це добре сказала письменниця Ф. Вігдорова у своїй книзі “Мій клас”: “... письменник залишає світу книги, художник – полотна, вчитель вічно живе у своїх учнях, їхніх справах, вчинках, характері. У цьому його щастя і частина безсмертя”. Саме таку любов і треба прищепити нашій зміні.

Час висуває вчителю дедалі вищі вимоги. Постійне вдосконалення навчання й виховання молодого покоління – це об’єктивна необхідність розвитку суспільства, його поступального руху вперед. Бути з віком нарівні, працювати, думати, шукати, домагатися подальшого світланку народної освіти – головні напрями педагогічної діяльності.

Усе це вимагає від викладачів ВНЗ постійної роботи над підвищенням своєї педагогічної майстерності як важливої умови формування майстерності майбутнього вчителя, вихователя.

Література

1. Иванов Д. Компетентности и компетентностный подход в современном мире / Д. Иванов. – М., 2007. – С. 365.
2. Макаренко А.С. Изб. произведения / А.С. Макаренко. – К. : Рад. школа, 1985. – Т. 3.
3. Педагогическая энциклопедия. – М. : Сов энциклопедия. – Т. 2. – С. 39.
4. Сухомлинский В.А. О воспитании / В.А. Сухомлинский. – М. : Изд-во политической литературы, 1988. – С. 105.
5. Фролов О.Г. Адаптация преподавателя к профессиональной педагогической деятельности / О.Г. Фролов. – Казань, 2006. – С. 10.
6. Ушинский К.Д. Собрание сочинений / К.Д. Ушинский. – 1950. – Т. 8. – С. 23, 141–144.

СОВВА С.М.

ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В КУРСАНТІВ ВНЗ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Наріжним питанням професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників, які охоронятимуть кордони України з різними державами і, відповідно, повинні добре знати норми міжнародного співжиття, є формування їх міжнародної правової культури. З огляду на це *метою статті* є розгляд наукових підходів до сутності міжнародної правової культури майбутніх офіцерів-прикордонників.

На сьогодні склалося шість основних підходів до визначення поняття “правова культура”. Зокрема, В. Владимірова, Р. Могилевський, В. Орехов вважають, що правова культура містить весь комплекс уречевлених та ідеальних елементів, що стосуються сфери дії права. У цьому разі правову культуру ви-

значено як об'єктивований результат діяльності суспільства. В. Владимірова поняття правової культури характеризує як складову загальної культури народу, відображення її розвитку, менталітету. Правова культура, на думку дослідниці, – це складне інтегроване й динамічне утворення, що кваліфікується як система правових цінностей на відповідному рівні розвитку суспільства, які у правовій формі відображають стан свободи особи та інші соціальні цінності [2, с. 6].

С. Дьомін, В. Шишкін, Л. Явич тлумачать правову культуру як комплекс цінностей, властивих певному історичному періоду (аксіологічний підхід). Зокрема, С. Дьоміна вважає, що правова культура є багатозначною характеристикою однієї з найважливіших сторін життя суспільства, невід'ємною складовою його загальної культури, яка містить правові цінності та норми в правовій сфері суспільного життя. У цьому випадку правова культура суспільства тісно пов'язана з політичною, що передбачає практичне освоєння політики й права [4, с. 12–13].

О. Аграновська, Є. Зорченко, А. Липас та інші вчені вважають, що правова культура – це сукупність прийомів, процедур, норм, що характеризують рівень правової діяльності, досягнутий суспільством. Акцент тут ставиться не на те, що відбувається в правовій сфері, а на те, як це робиться (технологічний підхід). За такого підходу не враховується правопсихологічний клімат соціуму, суспільна правова думка, ціннісно-правова орієнтація громадян тощо.

Представники креативного підходу Ю. Агєєв, В. Еглітіс, І. Зеленко за основу дефініції поняття “правова культура” взяли творчий аспект правотворчої діяльності. Зокрема, І. Зеленко визначає правову культуру як зумовлений соціально-економічним і політичним ладом якісний стан правового життя суспільства, як процес і результат, що виражається в досягнутому рівні нормотворення та використання системи джерел (форм) права, рівні ефективності юридичної практики, стані розвинутої правосвідомості й загалом – у вільному самовиявленні людини, коли зберігається єдність культури та свобода його суб'єкта [5, с. 10].

С. Алексєєв, Є. Лукашева, Р. Русинов та інші представники суб'єктивного підходу розглядають правову культуру як історично зумовлену сукупність навичок, знань, ідей і почуттів людей, а також їхнє закріплення в різних суспільних явищах.

Аналіз зазначених підходів дає змогу зробити висновок, що можна вести мову про визначення правової культури у вузькому та широкому значенні: як сукупність поглядів, оцінок, переконань, установок і зразків поведінки людини (вузьке значення) та як систему цінностей соціуму і його громадян, систему правових інститутів, прав та обов'язків, передумов і засобів реалізації правової діяльності людей (широке значення). Вузьке трактування поняття правової культури збігається з її характеристикою залежно від суб'єкта як правової культури особистості, широке – як правової культури суспільства.

З урахуванням широкого трактування правову культуру суспільства можна подати як сукупність норм, цінностей, юридичних інститутів, процесів і форм, що виконують функцію правової орієнтації людей у конкретному суспільстві. Це вся сфера матеріального й духовного відтворення права, юридична практика народу в конкретний історичний період. Правова культура суспільства забезпечує його стабільність, подальший прогрес та пов'язана з такими його атрибутами, як правова ідеологія, правотворчість, законодавство, законність, пра-

вопорядок, інститут прав людини, правозастосовна діяльність. Вона містить усі досягнення правового життя суспільства, характеризує її ціннісний зріз, рівень розвитку, досконалість у загальному контексті суспільного прогресу.

Проблема формування правової культури стала предметом наукового аналізу також порівняно недавно, з 90-х рр. ХХ ст. До цього часу цю проблему досліджували в аспекті правового виховання. За радянських часів (1940–1950-ті рр.), проблеми правового виховання вивчали П. Елькінд, Є. Лукашева, І. Покровський, В. Сокурєнко та ін. У 1960–1980-х рр. над цими питаннями працювали Т. Демченко, Ф. Третьяков, В. Тищенко та ін. Вони визначили мету й завдання правового виховання. Правда, всі дослідження були заполітизованими, заідеологізованими й догматичними. У цей час з'являються й праці, присвячені безпосередньо правовій культурі, але автори (О. Аграновська, В. Сальников, А. Семитко та ін.) розглядали її в тісному зв'язку із соціалістичною правосвідомістю.

Сьогодні у філософії проблеми правового виховання вивчають В. Каптарь, М. Попович, С. Сливка, В. Чефранов, М. Штангрет та ін. Дослідники вказують на великі резерви для правового виховання особистості, підвищення рівня її правової свідомості й правової культури. Зокрема, С. Сливка ґрунтовно дослідив філософсько-правові проблеми професійної культури юриста. Для того, щоб допомогти майбутнім юристам віднайти своє місце в суспільно-природно-правовому просторі, дослідник запропонував методологічні орієнтири, які співвідносяться з природними процесами у Всесвіті, його законами. С. Сливка обґрунтовано довів важливість філософсько-культурологічного підходу до розгляду юридичної діяльності, показав, до яких негативних наслідків призводить недооцінювання юристом ролі духовності, природного й позитивного права [12].

Питання формування правосвідомості та правового виховання досліджують такі українські вчені-юристи, як: В. Головченко, Ю. Грошевой, В. Зенін, В. Котюк, А. Крижанівський, В. Оксамитний, С. Сливка, Н. Соколов, В. Темченко, Г. Хохряков та ін. Серед зарубіжних науковців цю проблему розглядають П. Баранов, Т. Гейнер, І. Горлінський, О. Дамаскін, А. Зубков, Г. Мерлін, А. Мещерякова, В. Сальников, М. Стурова, М. Чарльз та ін. Вони вказують на роль особистісного фактора в забезпеченні правових відносин у державі та формуванні правової свідомості й культури, звертають увагу на органічний зв'язок між правовою та професійною культурою.

У психології окремі аспекти формування правової культури розкрито в працях Б. Ананьєва, Л. Виготського, Г. Костюка, І. Кона, С. Максименка, С. Рубінштейна та ін. У наш час представники правової психології, зокрема О. Дулов, М. Єникєєв, В. Коновалова, М. Костицький, Д. Котов, О. Ратінов, О. Татаринцева, В. Татенко та інші, досліджують психологічні механізми правової регуляції поведінки особистості, генезис протиправної поведінки. Учені роблять висновок, що в основі виховання особистості, неприйняття протиправних форм поведінки має бути психологія правового виховання.

У педагогіці різні аспекти правового виховання вивчають В. Берман, І. Бех, Г. Давидов, М. Касьяненко, Л. Нечипоренко, М. Подберезський, Я. Подоляк, В. Паснюк, І. Рябко, М. Фіцула та ін. Вчені звертають увагу на невирішені проблеми реформування правовиховної роботи, зокрема вказують на важливість незаідеологізованого коментування права. Вони працюють над дос-

лідженням педагогічних можливостей і шляхів активізації правового мислення, усвідомленого засвоєння правових норм, внутрішнього прийняття права, включення його в систему особистісних ціннісних орієнтацій. Дослідники вивчають різні аспекти виховання правосвідомості та гуманістичної високоморальної поведінки, розглядають відношення права й моралі, вказують на правосвідомість як духовну цінність.

Як зазначає М. Фіцула, правове виховання є способом трансляції правової культури, передачі правового досвіду, норм правової діяльності, правових ідеалів і механізмів вирішення конфліктів у суспільстві. Метою правового виховання є розвиток самої людини, її правової свідомості й правової культури. Інакше кажучи, мета правового виховання – це формування правової культури. Зокрема, М. Фіцула вказує на велике суспільне значення правової культури. Вчений доводить, що низька правова культура, нерозуміння ролі права, невміння застосувати правову норму знижують соціальну активність, рівень професійних знань і вмінь будь-якого спеціаліста [13, с. 255].

Формуванню правової культури та дослідженню різних її аспектів присвячені праці багатьох науковців. Формування правової культури студентської молоді було предметом дослідження О. Дьоміної, М. Подберезького, М. Щербаня, Є. Федика та ін. Проблеми формування правової культури в співробітників органів внутрішніх справ присвячені дисертаційні дослідження В. Безбородого, І. Зеленко, С. Кунгожинова, П. Макушева, А. Морозова.

Проблеми правового виховання представників різних груп і професій на сьогодні досліджено менше. Зокрема, О. Менюк розглядав теоретичні та прикладні аспекти формування правової культури підприємця, А. Тукало – правову культуру депутатського корпусу, О. Маложон – соціально-правову культуру литовсько-польського періоду в історії України, Н. Коваленко – міжнародну правову культуру пілотів.

Правову культуру особистості дослідники найчастіше трактують як складову професійної культури. Поняття “професійна культура” використовують для позначення культури групи осіб, об’єднаних за професійною належністю. У традиційному розумінні поняття “професійна культура” базується на елементах загальної культури людини, але її виокремлюють з огляду на особливості виконання завдань та функцій представниками тієї чи іншої групи. Із застосуванням цього терміна, на думку С. Тихомирова і О. Гусарева, підкреслюють необхідність саме тих знань, умінь, навичок, без яких людина не зможе виконувати професійний обов’язок [3, с. 322]. Щодо таких понять, як професійна та правова культура, то дослідники вважають, що вони за обсягом співвідносяться як ціле та частка, але така частка, яка відіграє провідну роль стосовно інших (моральна, політична, психологічна культура та ін.).

К. Абульханова зазначає, що правова культура – це складова професійної. У правовій культурі закріплено вимоги до фахівця з погляду права. Дослідниця підкреслює, що право й культура – поняття нерозривні. Суспільство на початку третього тисячоліття новітньої земної цивілізації повертається до ідей про нерозривну єдність законності та культурності, права й загальнолюдських цінностей. Правова культура сучасного спеціаліста як складова загальної культури, на думку К. Абульханової, містить ґрунтовні знання вимог законів, законодавчих

актів, що регулюють відносини між громадянами, суворе й чітке виконання та застосування власне нормативних актів, використання своїх законних інтересів, нетерпимість до правопорушень культури [11, с. 170].

Цієї ж думки дотримується й І. Зеленко. Дослідниця доводить, що правоохоронна правова культура правоохоронних органів є різновидом професійної правової культури і, як така, складається із загальних результатів професійної підготовки, освіти та діяльності, що є сукупністю набутих правоохоронцями діяльнісних, професійно-ділових, комунікативних та особистісних якостей [5, с. 11]. С. Гончаренко, І. Зязюн, Н. Кузьміна, С. Скидан, В. Сластьонін, В. Сухомлинський, К. Ушинський розглядають формування правової культури як одну з психолого-педагогічних основ успішної професійної діяльності фахівця.

С. Сливка визначає культуру особистості в широкому розумінні. Дослідник вважає, що це максимальні якісні, індивідуальні здобутки людини в матеріальній і духовній сферах та впровадження набутих цінностей у її життєдіяльність. Культура людини – це її цілісний внутрішній і зовнішній світ [12, с. 11]. Справжня культура твориться власними зусиллями, системою життєвих смислів суб'єкта, що реалізуються в засобах та результатах його діяльності [12, с. 8]. С. Сливка вважає, що культура особи – це філософська категорія, що відображає рівень соціалізації людини, її придатність до того чи іншого виду професійної діяльності [12, с. 67]. За визначенням С. Сливки, правова культура юриста – це рівень духовно-філософського осмислення духу природного і змісту позитивного права, коеволюції всіх його джерел у співвідношенні частини й цілого, раціональної власної професійної діяльності та вмиле утримання (регулювання) фахової гармонії в правовому полі [12, с. 188].

У такому самому контексті трактують культуру особистості В. Лозова та Г. Троцько. Вони визначають культурну особистість як специфічну суспільну особливість людини, спрямовану на освоєння матеріального й духовного досвіду [7]. Психологи Д. Бойко, М. Коченов, В. Медведєв, А. Ратінов, С. Яковенко та інші також розглядають правову культуру особистості як історично детерміновану, складну систему явищ у сфері дії права та його відображення у свідомості людини [1, с. 8].

Інші дослідники трактують поняття правової культури особистості дещо вужче. Зокрема, С. Демський, В. Ковальський, А. Колодій, В. Копейчиков визначають правову культуру таким чином: це глибокі знання й розуміння права, ретельне виконання його вимог як усвідомленої необхідності та внутрішньої переконаності [10, с. 121]. Дослідники зазначають, що правова свідомість і правова культура – це не тільки знання, розуміння та психологічне сприйняття чинного права, а й поведінка особи в межах чинної правової моделі [10, с. 122].

На думку С. Гусарева та О. Тихомирова, правова культура людини – це глибоке знання й розуміння права, високосвідоме виконання його вимог як усвідомленої необхідності та внутрішньої переконаності. У правовій культурі особистості виокремлюють такі структурні елементи, як правова свідомість, що формується на ґрунті правової ідеології та правової психології, елементи поведінки й безпосередньо правомірну поведінку, яка є формою зовнішнього прояву правової культури особистості. Таке структурування, на думку вчених, є результатом науково-теоретичного мислення, хоча в реальному житті всі названі компоненти одночасно співіснують у просторі та часі [3, с. 322].

Схожої думки дотримуються і П. Макушев, М. Подберезський. Зокрема, П. Макушев визначає правову культуру як систему правових знань, умінь, навичок, емоцій почуттів та вольових компонентів, що виявляються в правомірній діяльності. Відповідно, він вважає, що правова культура дільничних інспекторів міліції як професійної групи, члени якої професійно займаються юридичною діяльністю й мають фахову освіту та практичну підготовку, є однією з форм правової культури суспільства в цілому [8, с. 11]. У свою чергу, М. Подберезський поняття правової культури фахівця трактує як відносно стійке структурне поєднання інтелектуально-вольових і морально-психологічних компонентів, що, взаємодіючи, виявляються в світогляді, професійній діяльності та в особистому житті [9].

Безпосередньо міжнародну правову культуру вивчала Н. Коваленко. Дослідниця з'ясувала особливості міжнародної правової культури майбутнього пілота, визначивши її як компонент тезаурусу професійного інтелекту пілота, що включає юридичні знання, навички й уміння, а також професійно важливі якості, які дають змогу приймати й реалізовувати рішення на міжнародних повітряних трасах в очікуваних умовах та екстремальних ситуаціях [6, с. 44]. Н. Коваленко визначає поняття професійної культури пілота як інтегративну характеристику, що поєднує інтелектуально-світоглядний, духовно-моральний і мотиваційно-діяльнісний компоненти, які є основою формування культури особистості пілота в професійній льотній діяльності [6, с. 36].

Аналіз наукової літератури дає змогу зробити висновок, що правова культура особистості є складовою правової культури нації, суспільства тощо. Правова культура особистості – це зумовлені правовою культурою суспільства рівень і характер прогресивного правового розвитку особистості, що забезпечують її правомірну діяльність. Правова культура забезпечує необхідний рівень знання права, розуміння його соціальної цінності, уміння користуватися своїми юридичними правами, усвідомлене виконання своїх юридичних обов'язків. У широкому значенні слова правова культура включає всі правові цінності (вищий рівень розвитку законодавства, правову науку, законність, правопорядок тощо) і становить частину культури окремого індивіда. У вузькому – правова культура окремого індивіда означає знання ним чинного законодавства, його правильне розуміння, дотримання, виконання, застосування й нетерпиме ставлення до будь-яких порушень законності. Правова культура залежить від життєвого досвіду особистості, рівня її юридичної освіти, правових навичок і впливає на її юридично значущу поведінку.

З урахуванням усіх зазначених підходів до поняття “культура”, “правова культура”, “міжнародне право” *міжнародну правову культуру особистості можна визначити як знання нею закономірностей розвитку міжнародно-правових норм, розуміння норм та інститутів міжнародного права, особливостей взаємодії міжнародно-правової системи з внутрішньодержавним правом України, дотримання норм міжнародного права, його виконання й застосування та нетерпиме ставлення до будь-яких порушень прав людини як носія суб'єктивних юридичних прав і обов'язків та учасника правових відносин.*

Досліджень правової культури прикордонників на сьогодні порівняно небагато. Питання правової культури військовослужбовців за радянських часів досліджували О. Барабанщикова, В. Белявський, А. Бушуєва, Н. Феденко, В. Ша-

нін та ін. Вони аналізували зміст, форми та методи правового виховання, особливо питання правової пропаганди й виховання дисциплінованості. Водночас педагогічні основи формування правової культури, питання організації правового виховання в умовах військово-навчальних закладів не були предметом спеціального вивчення.

У науковій літературі висвітлено окремі концептуальні, змістовні й технологічні аспекти підвищення ефективності формування особистості офіцера-прикордонника в сучасних умовах (праці А. Галімова, І. Грязнова, Д. Іщенко, Б. Олексієнка, О. Пометун, В. Ягупова та ін.). Над обґрунтуванням теоретичних і методичних аспектів правового виховання в Збройних Силах та інших військових формуваннях України працювали вчені В. Кухар, В. Райко, В. Царенко, В. Хома. Зокрема, В. Царенко здійснив комплексне дослідження питань сутності, структури й функцій правосвідомості на прикладі військовослужбовців Прикордонних військ України. Він визначив рівень правосвідомості військовослужбовців строкової служби Прикордонних військ України та військовослужбовців за контрактом, запропонував визначення правосвідомості військовослужбовця-прикордонника й обґрунтував теоретичні положення моделі правосвідомості військовослужбовця [14].

Власне проблема формування міжнародної правової культури в професійній підготовці майбутніх офіцерів Державної прикордонної служби України не була предметом спеціального дослідження.

З огляду на специфіку міжнародної правової культури та вузького тлумачення поняття правової культури особистості для визначення сутності міжнародної правової культури офіцера-прикордонника досить важливим є діяльнісний підхід. За діяльнісного підходу культуру трактують невіддільно від специфіки людської діяльності, позначаючи нею характерні риси тієї чи іншої діяльності, зокрема навчальної, трудової, творчої, теоретичної та практичної (В. Давидович, Ю. Жданов, М. Каган, Л. Коган). Учені розглядають культуру як особливий специфічний засіб людської діяльності, єдність різноманітних історично опрацьованих форм цієї діяльності, що відображають рівень “олюднення” природи та міру саморозвитку людини. Учені вважають, що культура особистості – це соціально зумовлений рівень її розвитку в будь-якій сфері діяльності. Культура в цьому випадку є виявом, рівнем оволодіння людиною тією чи іншою сферою знань або діяльності, способом перетворювальної діяльності світу й себе. Освоєння офіцером-прикордонником міжнародної правової культури в такому разі передбачає, насамперед, процес нагромадження знань щодо норм міжнародного права, досвіду і якісної реалізації їх у професійній діяльності й поведінці, оволодіння способами практичної діяльності міжнародного права.

Окремо слід вказати на гуманістичну концепцію, представниками якої є педагоги С. Гончаренко, І. Ісаєв, І. Котова, В. Сластьонін, Є. Шиянов, та ін. Вони ведуть мову про базову культуру особистості, яка виступає найважливішою синтетичною характеристикою особистості, виражає універсальність зв'язків конкретної людини з навколишнім світом і суспільством та реалізується в процесах пізнавальної й комунікативної, професійної та суспільно корисної, творчо-активної й художньо-естетичної діяльності людини. Як зазначають дослідники, з одного боку, конкретна персональна культура (економічна, правова, управ-

лінська, гуманістична та ін.) виявляється в пізнавальній і практичній діяльності людини, з іншого – вона є структурним утворенням у системі базової культури особистості та виявляється в професійній діяльності й соціальній комунікації, індивідуальному самоперетворенні й самовдосконаленні.

Розгляд феномену культури з позицій діяльнісного та гуманістичного підходу дає змогу визначити міжнародну правову культуру офіцера-прикордонника як інтегральне особистісне утворення, що виступає невід’ємним компонентом і передумовою успішної професійної діяльності офіцера-прикордонника.

Висновки. Таким чином, з урахуванням наукових підходів до поняття “культура”, “правова культура”, “міжнародне право” міжнародну правову культуру офіцера-прикордонника можна визначити як сукупність знань щодо норм та інститутів міжнародного права, оволодіння системою видів і способів професійної діяльності в аспекті дотримання та виконання норм міжнародного права при охороні державного кордону, а також нетерпиме ставлення до будь-яких порушень прав людини як носія суб’єктивних юридичних прав і обов’язків та учасника правових відносин на державному кордоні.

Література

1. Бойко Д.М. Психологічні умови формування правової культури старшокласників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Д.М. Бойко ; Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2005. – 21 с.
2. Владимирова В.І. Педагогічні проблеми формування правової культури вчителя в історії вищої педагогічної школи України (1917–2002 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / В.І. Владимирова ; Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2003. – 22 с.
3. Гусарев С.Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. / С.Д. Гусарев, О.Д. Тихомиров. – 2-ге вид., перероб. – К. : Знання, 2006. – 487 с.
4. Дьоміна О.С. Формування правової культури студентської молоді в умовах сучасного українського суспільства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О.С. Дьоміна ; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2007. – 217 с.
5. Зеленко І.П. Правова культура працівників органів внутрішніх справ (загальнотеоретичний аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права” / І.П. Зеленко ; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2006. – 20 с.
6. Коваленко Н.О. Формирование международной правовой культуры у будущих пилотов в высших учебных заведениях : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теория и методика профессионального образования” / Н.О. Коваленко ; Государственная лётная академия Украины. – Кировоград, 2009. – 168 с.
7. Лозова В.І. Теоретичні основи виховання і навчання / В.І. Лозова, Г.В. Троцько. – Х. : Харк. держ. ун-т ім. Г.С. Сковороди, 2002. – 401 с.
8. Макушев П.В. Професійна правосвідомість і права культура дільничного інспектора міліції (шляхи формування і удосконалювання) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Історія політичних і правових учень” / П.В. Макушев ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 21 с.
9. Подберезський М.К. Формування правової культури студентів вищих педагогічних навчальних закладів : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія та методика професійної освіти” / М.К. Подберезський ; АПН України, Інститут педагогіки і психології професійної освіти. – К., 1997. – 37 с.
10. Правознавство : підручник / [авт. кол.: С.Е. Демський, В.С. Ковальський, А.М. Колодій (кер. авт. кол.) та ін.; за ред. В.В. Копейчикова]. – 5-те вид., перероб. та доп. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 736 с.
11. Психологія і педагогіка : учеб. пособ. / [под ред. К.А. Альбухановой и др.]. – М. : Совершенство, 1998. – 320 с.
12. Сливка С.С. Юридична деонтологія : підручник / С.С. Сливка. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Атіка, 2006. – 296 с.
13. Фіцула М.М. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / М.М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2006. – 352 с.
14. Царенко В.І. Формування правосвідомості особистості військовослужбовців-прикордонників України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень” / В.І. Царенко. – К., 2003. – 18 с.